

переклад подав журнал “Жовтень” (т епер – “Дзвін”). – 1972. – № 8. – С. 113–119; № 9. – С. 138–143.

Погребенник В. ВИЗНАЧНИЙ УКРАЇНОЗНАВЕЦЬ ЗЕНОН КУЗЕЛЯ
(Наукова розвідка до 120-річчя від дня народження вченого і 50-річчя
смерті з додатком – недрукованими листами З.Кузеля до І.Франка) //
Українознавство. – 2003. - № 1. – С. 274 – 281.

Професор доктор **Зенон Кузеля (1882 – 1952)** – видатний науковий і громадський діяч – належить до тієї могутньої плеяди українознавців-енциклопедистів ХХ століття, що плекала вільну українську науку та репрезентувала її перед світом. Глибокий етнограф і етнолог, який співпрацював у цій царині ще з Хведором Вовком та Іваном Франком; помітний лексикограф, що стояв на сторожі нашого слова; сумлінний бібліограф, – З.Кузеля, на жаль, досі маловідомий на своїй батьківщині. Його ім’я вченого і громадянина справжньої сили духа не лише відсутнє в українських “радянських” енциклопедіях – узагалі було заборонене. Коли ж і згадувалося в солідних виданнях, то не інакше, як у неправомірно-політизованому кон’юнктурному словосполученні “український буржуазно-націоналістичний етнограф”.¹ Тим часом сучасній нашій етнографічній науці, безперечно, бракує ґрунтовних праць Зенона Кузеля, опертих на дійсно дослідницьку методу і солідну джерельну базу (в тому числі наукову західноєвропейську). Так само українське словництво могло б почерпнути чимало цінного для майбутніх своїх видань у принципах, ідеях і матеріалах лексикографічного набутку З.Кузеля. Нарешті, його бібліографічні праці значною мірою стануть у пригоді при втіленні в життя відповідних проектів цієї галузі науки, що в Україні отряслася з політичних сповивачів донедавної доби. З огляду на вищесказане мета пропонованої розвідки про особу і доробок Зенона Кузеля, написаної на основі рідкісних видань і архівних джерел, – докладно висвітлити життєвий і науково творчий його шлях, увести в робітню дослідника, окреслити місце і значення його праць в українській науці. Вона ж, сподіваємося, невдовзі поверне свій історичний борг ученому перевиданням основних праць З.Кузеля, що стало б найкращою формою вшанування його доброї пам’яті.

Зенон Кузеля побачив світ **23 червня 1882 р. на Поділлі** (“красі України”, за образним висловом Лесі Українки) – в селі **Поручині** недалеко від Бережан. Цікаво, що його батько, Франціск, із походження був не українцем, а поляком із-під Кракова. У минулому учасник польського повстання 1863 р., він лісникував у графа Потоцького та зазізнався з сестрою сусіди о.Сильвестра Лепкого. Іванна Лепка стала його першою дружиною і матір’ю чотирьох дітей. Зенон – старший із них, син-одинак. Хлопчик ізростав і виховувався як українець, у духовому кліматі висококультурних священицьких родин Лепких (о.Сильвестр, відомий як письменник під

псевдонімом Марко Мурава, був батьком класика новітньої літератури Богдана Лепкого та піснетворця січових стрільців Льва Лепкого) і Глібовицьких (із цього дому походила дружина о.Сильвестра Домна, що разом із своїми братом і сестрою “зробили багато для освідомлення самого Кузеля”).² Ці доми дали багато добрих імен, із якими пов’язуємо культурне відродження Галичини; свояком Глібовицьких, окрім того, був відомий письменник і правник Андрій Чайковський. А в домі о.Сильвестра в Жукові бував І.Франко, – тут по розмові з господарем виник задум його геніальної поеми “Мойсей”. Прецікаві майстерні оповіді панотця про війни і повстання, звичаї і демонологію горян вражали юного Зенона, будили в ньому інтерес до багатющого світу народного “ройового” життя, врешті формували як патріота України. Сам він назвав їх також “першими лекціями історії культури”. Поручинські враження Кузеля зафіксував у збірнику, присвяченому пам’яті Богдана Лепкого: “Це село, ніби музеальний пам’ятник з давніх часів, навівало... дивний чар. Тут була справжня давня Україна з старосвітськими звичаями, казками, піснями, віруваннями, - з усім тим, що деінде перейшло або переходило до історії. Цей дивний чар чарівної старосвітчини давався, зрештою, відчувати й пізніше, коли село трохи “зевропеїзувалося”, і для мене в дитячих літах не було нічого приємнішого, ніж побут на Різдво чи на Великдень у Поручині (з 1888 р. родина Кузель замешкала в Бережанах, де Зенон навчався в народній школі – В.П.). І моя мати... залюбки перебувала в Поручині. Батько Богдана, тоді молодий тридцятилітній священик, з одного боку, старався затримати ту старовину, а з другого – ширив просвіту й культурний побут, освідомлював село. Щодня восени і зимою він був у котрогось з селян на поминках, не спішив додому, просиджував довгі години в розмовах із селянами, і ті розмови були для них суцєю школою. Здібніші хлопці приходили до нього вечорами, він їх учив та давав читати книжки. Між селом і приходством не було ні воріт, ні плота...”³

Національні культурні й народознавчі інспірації названих родин, які собою вже творили вогнища української культури (й не тільки в повітовому масштабі), поруч з впливами іншими, розкритими в біографічному свідченні Б.Лепкого,⁴ саме й спричинилися до вироблення глибоких зацікавлень майбутнього визначного українознавця. Торкалися вони передовсім історичного минулого рідного народу та різних галузей його життя сучасного, витворів творчого духу. Визначалися ж прагненням глибше пізнати народ, щоби в майбутньому стати йому корисним. Із цією метою семикласник Зенон згуртував гімназійних товаришів (мало не всіх) у таємний гурток “Молода Україна”. На цей же час припадають і початок його діяльності як етнографа-збирача, журналістські проби пера. Будучи головою гуртка, редагував його таємні журнали; почав надсилати власні дописи до органу партії народовців часопису “Діло”. Згадана діяльність мала вагу тим більшу, що велася вона в мурах польської гімназії з її нівеляційними щодо українства настановленнями. “Молода Україна”, з якої прийшло в українську науку та письменство кілька відомих діячів (приміром, поет Франц

Коковський), посприяла ранньому дебюту З.Кузеля на полі літературознавчому: на гімназійні вшанування пам'яті великого Тараса він уклав реферат "Голоси європейської критики про Шевченка". На жаль, цей рукопис не зберігся.

З 1900 р. розпочалися річні студії філософії молодим неофітом глибокої науки в Львівському університеті. Уважно слухав виклади таких знаних професорів, як М.Грушевський, К.Студинський, О.Колесса й ін. У першому українському щомісячному студентському журналі "Молода Україна" Кузеля видрукував свою сільветку Марка Мурави, що йому стільки завдячував і сам, і бережанське згуртування патріотичної молоді. 1901-го р. Зенон Кузеля переїхав до Відня. В університеті спеціалізувався зі слов'янської філології (зосібна, в проф. В.Ягича), філософії, мовознавства, етнології, навіть статистики й археології. Працював у комісії, що статистично опрацьовувала результати перепису населення 1900 року. Коли до Відня прибуло кількасот українських студентів, які вийшли з Львівського університету в знак протесту проти опанування ним поляками, розміщував їх у столиці. Прийнявши запрошення голови Наукового товариства ім. Т.Шевченка Михайла Грушевського до співпраці в "Записках НТШ", учений заповнював постійний відділ реферативними повідомленнями з обсягу поточного масиву західноєвропейських етнологічних, археологічних і антропологічних праць. Налагодив також наукові стосунки з відомим етнографічним часописом "Mitteilungen für österreichische Volkskunde". Так що саме Кузеля був одним із тих українських учених, що заходилися здійснювати гасло провідників НТШ про єднання України зі світом на ниві культури та її вивчення.

Поряд із університетськими студіями, практичною роботою і науковими заняттями, він, як натура громадсько небайдужа, маючи вже певний досвід, активно включився в громадську студентську діяльність. З.Кузеля три роки підряд (із 1902 по 1904) обирався головою українського студентського товариства у Відні "Січ", що існувало з 1863 р. Застав його в стані не найкращому (занедбані каса і бібліотека, кепське діловодство), проте час Кузелиного головування став одним з найбільш плідних в історії товариства. Активізувавшись, "Січ" жваво реагувала на складні процеси національного життя під чужинецькою владою, спромоглася підготувати і видати з нагоди свого сорокаліття ювілейний "Альманах". Співредактором цього цінного видання – справжнього літопису студентських українських організацій – був З.Кузеля, доктор філософії (з 1906). Його перу належить уміщена тут фактологічно багата розвідка "Історії віденської "Січі". Залишається згадати, що її автор за заслуги перед цим товариством був поіменований почесним його членом. Підсумовуючи студентську сторінку творчої біографії З.Кузеля, є всі підстави ствердити: "він вміло і корисно для національної справи поєднав у ньому свої наукові зацікавлення – студії і практичне включення в науково-дослідну працю – із суспільними зацікавленнями та актуальними потребами студентського середовища".⁵

Для світоглядного (у плані формування державницько-соборницької настанови) і наукового становлення Кузеля немало важили його перебування

на Наддніпрянщині й зокрема в Києві влітку 1902 р. та участь у трьох антропологічно-етнологічних експедицій в Карпати літа 1904-1906 рр, здійснених під егідою НТШ, Товариства австрійської етнографії й Антропологічного товариства в Парижі. Про першу з них, 1904-го року, написав статтю “Етнографічна експедиція на Бойківщину” Іван Франко. В ній, опублікованій у тридцять шостому томі 50-томного зібрання, серед учасників подорожі згадується “слухач університету в Відні” Зенон Кузеля, котрий, як і Хведір Вовк, працював безперервно, збираючи антропометричні матеріали, знімки типів, одягу та предмети матеріальної культури. “...Експедиція – як за кількістю, так і за якістю проведених вимірювань на живих людях (загалом близько 300), а також за кількістю зроблених фотографій (близько 500) і числом зібраних предметів (з дерева, рогу, соломи, з різних металів, частин одягу, прикрас, моделей) – не лише перевершила все, що досі було зроблено в цій галузі (етнографи і музейні колекціонери досі майже не цікавилися бойками), але загалом започаткувала систематичне дослідження матеріальної культури і типів цієї етнічної групи”.⁶

З 1906 по 1909 р., склавши у Відні бібліотекарський іспит, З.Кузеля працював в університетській бібліотеці як референт слов'янського відділу та редактор слов'янської частини її друкованого каталогу, друкувався в австрійській і польській бібліографічній пресі. Здобувши визначений матеріальний стан, 1907-го р. одружився у Львові з Ольгою з дому Авдиківських. Знайшов у її особі вірну і віддану дружину та помічницю, яка понад чотири десятиліття поділяла всі радощі й турботи, зокрема в еміграції; залишила спогади про віденський і чернівецький період життя. Дітей подружжя не мало.

Навесні 1909 Кузелі переїжджають на батьківщину. Розпочався вельми плідний період (на жаль, не надто тривалий – до воєнних подій 1914 р.) у діяльності молодого вченого і діяча. Перенесення З.Кузелі до Чернівців на поважну бібліотекарську посаду – директора слов'янського відділу і начальника читальні в університетській бібліотеці – було й здобутком усієї української громади міста, що змагалася тоді за кожную державну посаду з румунами та німцями. Їхав до міста, за споминами дружини, з прагненням спокійної наукової праці. Проте, побачивши, скільки там роботи на “народній ниві”, поринув у цю свою стихію. Обраний головою чернівецької філії освітнього товариства “Руська бесіда”, він, як шанувальник книги і “щирий приятель народу” (В.Дорошенко) редагував видання для нього, організовував бібліотеки і лекції. Через нестачу українців навчав рідної мови⁷ в учительській семінарії. Редагував український літературно-науковий додаток у часописі “Czernovitzer Allgemeine Zeitung”. Згідно із мемуарними свідченнями, у той час “Кузеля писав у наукових журналах і пресі (в виданнях НТШ публікуються вагомі його синтетичні розвідки – В.П.), Кузеля створив в університеті взірцеву бібліотеку українознавства, а знамените знання німецької мови зробило його й нашим гідним репрезентантом поміж німцями в Чернівцях”.⁸ Увійшов до гурту молодого інтелігенції “соборницьке

коло”, серед якого вирізнялися В.Сімович, О.Луцький, М.Кордуба. Тут бував Б.Лепкий, діяльності гурту сприяла О.Кобилянська. Ставши в осередді громадського і товариського життя українців у Чернівцях, здобув не тільки загальну повагу, але й симпатію, завдячувану вдачі й тактові, з якими вмів полагоджувати складні ситуації між православними і католиками, буковинцями і галичанами.

За резюмуючою оцінкою В.Кубійовича, “десять літ перед першою світовою війною – це фаза найбільш інтенсивної наукової діяльності проф. Кузеля. Його твори з того періоду – це майже виключно праці з обсягу української етнології й етнографії... У тому часі належить проф. Кузеля до тих молодих учених, які виростили на ґрунті НТШ у Львові... У той період, побіч Франка і Гнатюка, молодий Кузеля був найповажнішим українським етнографом. Нічого дивного, що за свої наукові заслуги він дістав найбільшу наукову почесність, яку міг тоді дістати український науковець, – дійсне членство НТШ, і то вже на 28 році життя”.⁹

Перед загрозою російської окупації міста подружжя мусило виїхати взимку 1914 р. до Відня. Більше рідну землю Зенонові Кузеля бачити не судилося – тридцять вісім років перебував він ув еміграції... Імперську столицю застали понурою, неприхильно настановленою до українців. Завдяки віденським зв'язкам, які З.Кузеля мав із часів секретарювання у В.Ягича та співпраці з місцевими інституціями і науковими органами, влаштувався на працю в Інституті Східноєвропейської історії завідувачем української частини евакуйованої чернівецької бібліотеки. 1915-го р. йому вдалося разом із С.Томашівським, І.Раковським і С.Рудницьким заснувати дослідний Інститут сходознавства, також зорганізувати український відділ його бібліотеки на базі переданих до неї понад тисячі томів власних книжок.

Але вже наступного року розпочався новий відтинок біографії З.Кузеля: за дорученням віденського Союзу Визволення України він виїжджає до табору в німецькому Зальцведелі для ведення національно-освідомлюючої праці серед українців-полонених із російського війська. Ідейним натхненням згаданої організації був М.Грушевський; участь же в цій безприкладній благородній роботі в ряді німецьких і австрійських таборів узяли чільні діячі української науки і культури – Б.Лепкий (у Вецлярі), В.Дорошенко, В.Сімович, М.Паращук, Р.Смаль-Стоцький (три останні – в Зальцведелі), бував В.Стефанік; О.Скоропис-Йолтуховський набирав тут дивізію Синьожупанників. У таборі З.Кузеля став головою Просвітнього відділу, що саме й вів національно-освідомлюючу культурну і освітню діяльність. Неписьменних навчали грамоті, середню освіту вечорами доповнював народний університет. 60 тисяч полонених (постійне населення табору, без робітничих команд, налічувало до п'яти тисяч) мали в Зальцведелі свій театр і бібліотеку, знаменитий хор і оркестр, церкву, редагований Кузелею журнал “Вільне слово”, різного роду організації і гуртки. Регулярно збиралися віча. Ці багатоманітні форми діяльності забирали у виділового голови багато часу і сил. До того ж він мусив забезпечувати добрі стосунки з німецькою

військовою владою, що було непросто. З цього періоду маємо багаті цікавими подробицями спогади Р.Смаль-Стоцького, що ввиразнюють такий чисто людський і діловий портрет З.Кузеля: “Тільки професійний бібліотекар, що звик до систематизації й ладу, та людина його характеру й вдачі могла подолати всі ці завдання. Так і стоїть він перед моїми очима в цім сірім місті бараків: в пенсне, завжди урівноважений, із дозою сухого гумору; людина, що ніколи голосу не підносила, що нікого не образила, завжди привітлива, безмежно терпляча, завжди до всіх прихильна, завжди ділова, завжди з тенеценцією до синтези, до чесного компромісу поміж розсвареними таборовими групами ради інтересів України. Він був ходячою енциклопедією україністики й ходячим архівом, що містився по всіх кишнях убрання і всіх шухлядах помешкання. Його широкі наукові зацікавлення та знання наявних проблем змушували його використовувати кожную вільну хвилину до читання і до безнастанних нотаток; навіть під час засідань і дискусій в таборі він все щось знаходив у мові таборян гідне нотатки, а з тих нотаток поставали пізніше доповіді й статті. Знаменито начитаний у всій німецькій політичній літературі війни, він мав великий особистий вплив на генерала, коменданта табору, та виховував на українофілів його старшин” (Збірник на пошану... – далі ЗНП. – С.47).

Продовжував працю й по війні в ситуації для цього менш сприятливій (у зв'язку з більшовицькою російською агітацією). Редагував єдиний тоді в Німеччині журнал “Шлях” (1919-1920), що сприяв ідейній відсічі червоній пропаганді.

Наступні по ліквідації “таборової України” чверть століття складають берлінський період у житті Кузель (1920-1945). Тут із 1921 р. учений очолив видавництво “Українське слово”. Крім директора (З.Кузеля), в редакції співпрацювали чільні сили української еміграції в особах Б.Лепкого, В.Леонтовича, С.Томашівського, Д.Дорошенка й ін. Був також головним редактором однойменного денника; безпосередньо причетний до публікації значної кількості цінних видань (як-от “Струни” – двотомне зібрання української поезії; “Золота Липа” – ювілейний збірник про життя і творчість Б.Лепкого; монографія про митця О.Архипенка, випущена кількома європейськими мовами; фототипічні відтворення словників Уманця та Грінченка тощо). Й це ще не вся вагома видавнича діяльність Кузеля: в міру сил і змоги він уможлиблював також діяльність видавництва “Ратай”, редагував продукцію “Українські накладні” та часопис під назвою “Літопис”, брав участь у журналі “Політика”. Подиву гідна і громадська активність проф. Зенона як голови “Української громади” і цілої низки комітетів та товариств (до тих, що опікувалися втікачами й охороною могил включно). Така самовіддана і багатогранна праця має українські аналогії в біографіях І.Франка чи Б.Грінченка, які також заповнювали собою всі люки і лакуни в громадсько-культурно-науковому житті, що тільки їх бачили. У цьому ж випадку діяч не міг черпати сили в рідній землі, народові за кордонами та не мав глибших підстав сподіватися тоді волі для батьківщини...

Поруч із справами більшої і меншої ваги, заробітком на прожиток не занедбувалася наукова діяльність. Уже професором Українського Вільного Університету в Празі (з 1921 р.) З.Кузеля тривалий час брав участь у німецькій науковій енциклопедії “Мінерва”. Для її оновлюваних що кілька років видань він збирав, систематизував і осмислював відомості про різноманітні наукові інституції й організації на всіх українських землях, а також у діаспорі. Був, таким чином, не тільки істориком нашої науки, а й інформатором про неї всього світу.

1926-го р. прилучився до дослідної діяльності того ж року заснованого Українського наукового інституту, що об’єднав навколо визначених кафедр цвіт нашої професури в еміграції (крім декого з досі згаданих ще й Крип’якевича, Л.Білецького, Д.Антоновича й ін.). Виступив друком із науковими студіями вже в перших інститутських збірниках – з історії етнографії зокрема. Як чинний член інституту (з 1931) доклав рук до його реорганізації і виникнення нових серій українознавчих видань, у яких друкував матеріали про Т.Шевченка, М.Грушевського.

У той же час Кузеля був лектором української мови й узагалі українознавства факультету закордонних наук Берлінського університету. Не назовеш ще одним його побічним заняттям – із огляду хоча б на жвавість веденої діяльності – участь і керівництво Спілкою Закордонних журналістів у Берліні, що захищала навіть іноземців, які потрапляли в гестапо. По шестилітнім головуванні Кузеля був номінований почесним президентом Спілки.

30 грудня 1930 р. відбулася урочиста академія, що нею НТШ у Львові (а в Берліні – громадсько-наукові кола) відзначила тридцятиліття наукової праці вченого. Було виголошено ряд доповідей про різні грані діяльності З.Кузелі як етнографа (Ф.Колесса), науковця (Д.Дорошенко), відтворено сторінки його культурної (С.Смаль-Стоцький) і таборової (Р.Ярий) праці тощо, оприлюднено письмові вітання й усні вияви шанси до авторитетного і невтомного робітника-напередовця.

Тривала співпраця З.Кузелі в різноманітних німецьких виданнях, лекційні виклади – в німецьких вищих школах, редагування численних наукових часописів і збірників, участь у багатьох і багатьох міжнародних колоквиумах спричинилися до того, що він був “незаступним у наукових інформаціях про Україну для чужинних учених” (І.Витанович). Наприклад, конкретну допомогу порадами і матеріалами він надав А.Шмідту при створенні його відомої книжки “Ukraine, Land der Zukunft”, що побачила світ у Берліні в кінці 30-х рр. Зосібна слід тут виокремити німецькі й українські культурні бюлетені (вийшло приблизно по 50 номерів обидвох). У перших ознайомлював німців із розвитком української культури, в других – українців із набутками західноєвропейської науки. Вміщені в цих та інших виданнях публікації пера Кузелі берлінського періоду вражають широтою зацікавлень, різносторонньою ерудицією (матеріали про національні стосунки на Західній Україні, становище українства в Румунії, впливи церкви на українське простолюддя тощо). А енциклопедичний довідник “Handbuch der Ukraine”, де

вміщено статті вченого етнологічного і пресознавчого характеру, про нацменшини й українську еміграцію, була рекомендована німецькими професорами як посібник для місцевих університетів.

Плідні контакти Кузелі з німецьким середовищем мали й такий позитивний результат: репрезентуючи НТШ при стипендійній фундації ім.Гумбольдта в Берліні, він спромігся поширити її діяльність і на українських студентів та молодих науковців, що набули внаслідок цього два десятки постійних стипендій. Мріяв, що, розлітаючися світами, молодь спадкоємно розиватиме гасло єднання вільних українських науки і культури з загальнолюдськими духовними набутками, а це, в свою чергу, живитиме її патріотизм.

До числа тих починань З.Кузелі, котрі набули фундаментальних наукових наслідків, належить організація спеціального відділу словникарства при Українському науковому інституті. Під його фірмою разом із Я.Рудницьким підготував капітальний “Українсько-німецький словник” (із півтори тисячі його сторінок 962 уклад Кузеля – від літери “П” до “Я”) – вінець діяльності вченого берлінського періоду.

Багато криється за скупим повідомленням “В р. 1940 оснував КОДУС” в “Енциклопедії українознавства” та генеалогічному довіднику “Родовід Лепких”¹⁰ у його частині про Кузель. Констатація цього факту заініціювання Зеноном Кузелею Комісії допомоги українському студентству (КоДУС-у), що його довголітнім головою він був, говорить про його діяльне піклування про виховання молоді наукової плеяди на зміну старшій. Бездоганно організовувавши діяльність комісії, її керівник зумів – де вагою авторитету, а де й цілеспрямованими зусиллями – набути на цю благородну справу чималі фінансові резерви. Грошові внески католицької церкви, заокеанських українських установ і збір коштів серед громадськості вможлилювали відчутну допомогу: протягом п’ятнадцяти років були заохочені стипендіально до трьох тисяч пошукувачів на суму мало не півмільйона доларів.

КоДУС забирав у З.Кузелі надто багато сил і енергії, саме навіть листування, – воно було доведено до такої досконалості, жартували працівники, що голова відповідав на листи, які щойно мав отримати. Не раз йому доводилося приймати візитерів у стипендіальних справах навіть удома серед ночі. Джерела такої надзвичайної доброзичливості – не тільки вельми розвинене почуття обов’язку, а й те, що в цю “порятункову” інституцію “вклав він душу і серце” (О.Кульчицький). По його смерті КоДУС утворив наукову стипендію ім. З.Кузелі для українознавчих студій, зокрема з етнографічного поля.

Перспектива опинитися в радянській зоні окупації Німеччини по її поразці в війні зумовила ще один переїзд родини на Захід. Осівши в Баварії (в місті Фюрт), Кузеля продовжив працю в КоДУСі, співпрацював у тижневику “Час”, що став чільним органом української діаспори в ФРН. Цей новий період діяльності (1945 –1951) став для нього, вже дійсного члена “Історично-Філологічного товариства” (Прага) й Української Вільної

Академії наук, добою плідної науково-організаційної і наукової роботи. Запрошений на кафедру передислокованого з Праги до Мюнхену Українського Вільного Університету, він бере участь і в відновленні праці НТШ та її розбудови. Будучи заступником, практично виконував функції голови Товариства; очолив його Етнологічну комісію, пізніше – філологічну секцію; відновив і редагував орган НТШ “Сьогочасне і минуле”. Крім того, “Особливо успішну працю розгорнув Інститут Енциклопедії Українознавства під проводом проф. д-ра З.Кузелі”.¹¹ Співредагування енциклопедії в першій (систематичній) частині разом із її ініціатором В.Кубійовичем – остання значна праця вченого.

З 1949 р., коли помер І.Раковський, З.Кузелю обрали дванадцятим в історії НТШ його головою. Посідав на цю високу посаду до смерті. Фюртський період прикметний ще й почесним докторатом З.Кузелі в визнанні його “великих заслуг на полі журналізму, статистики, еміграційних справ та ідеї позаочного навчання, за жертвенну працю для українського народу, зокрема в ділянці культурної пропаганди на чужині та для українського студентства” (ЗНП. – С.12).

Останній рік життя Кузелі минув у Сарселі під Парижем, куди він з дружиною перебрався в зв’язку з переїздом НТШ. Матеріальні умови життя в домі українських науковців були тяжкими – мала площа помешкань, скромне вмеблювання, спільна кухня, на яку постачався власно вирощений харч із городу. До того ж голову НТШ мучила недуга, що швидко прогресувала. Подолання цих несприятливих зовнішніх обставин і налагодження праці значною мірою завдячується саме Кузелиним “тактові, прикладу і погідній вдачі” (Іван Яцків) . Тоді ж Зенон Кузеля був обраний дійсним членом Міжнародної вільної академії, керівником її української секції. Змагаючися з хворобою (пістряк), витримуючи болі, виконував до останку свої обов’язки. Помер у шпиталі 24 травня 1952 р., зберігаючи свідомість і силу духу. Похований жалобним гуртом сарсельців на паризькому кладовищі Сент Уан (на кошт НТШ). Дружина пережила його тільки на п’ять років і була похована в спільній із ним могилі. На вшанування пам’яті З.Кузелі було проведено спеціальні жалібні академії в Парижу, Нью-Йорку і Торонто. До десятиліття з дня смерті видано “Збірник на пошану Зенона Кузелі” за редакцією В.Янева.

ЕТНОГРАФІЧНИЙ ДОРОБОК ЗЕНОНА КУЗЕЛІ

Діяльність Кузелі в основній його й улюбленій науковій галузі етнології, етнографії і фольклористики тривала понад півстоліття, була багатоманітною і плідною. Збирач і дослідник етнографічних матеріалів, призбираних як ним особисто, так і попередниками та його вченими сучасниками (й не лише українськими). Один із тих, хто виробляв новітню теорію і методику науки, так популярної в широкій громадськості. Автор солідних історично-порівняльних студій і глибокий синтетик, систематик

мотивів словесності народів світу. Історик і бібліограф своєї науки. Співпрацівник відповідних наукових інституцій, в тому числі і міжнародних, і їхніх видань. Музейний працівник. Такими були основні грані етнографічної діяльності вченого. Вельми широким був і діапазон його інтересів: різножанровий фольклор, у т.ч. дитячий, антропологія і археологія, народні міфологічні вірування та медицина, матеріальна культура і побутове життя, обрядова і господарська культура, етнографічні групи українців, діяльність етнографів ХІХ – ХХ ст., техніка збирання матеріалів, наукове реєстрування відповідних праць тощо.

Зрісши в кліматі фольклоризму на галицькому Поділлі, ввібрав усіма фібрами душі красу народної пісні та слова, чар поручинської старосвітчини. Народолюбне оточення в родині, вплив о.Сильвестра Лепкого, що фактично розпочав формування Кузелі-етнографа, гімназія і таємний гурток спричинилися до виникнення серйозних інтересів, спершу народознавчих, майбутнього визначного українознавця. Етнографію він студіював у Львівському університеті (в професорів О.Колесси і К.Студинського), потім у Віденському (в професора М.Габерляндта). Під керівництвом останнього працював в Австрійському етнографічному музеї. Цінними в плані набуття практичного досвіду ведення етнографічної збирацької роботи методами новочасними стали участь Кузелі в трьох вищезгаданих карпатських експедиціях НТШ та спілкування в робочій атмосфері з І.Франком і Хв. Вовком. Ще студентом Zenon став членом Етнографічної комісії НТШ. З 1901 р. виступив у його “Записках” із оглядами етнографічної й іншої літератури, а потім і з оригінальними працями. В Чернівцях Кузеля близько зійшовся в науковій праці з відомим дослідником буковинської та гуцульської етнографії Р.Кайндлем.

Молодий адепт науки і в той час просперуючий вчений, Кузеля почав українознавчу діяльність у сприятливий для цього час. Адже, по-перше, вельми високим у тодішньому поспільстві Сходу і Заходу України було реноме науки про народ і його творчість, матеріальну і духову. На той час панівна раніше романтична концепція народної словесності як скрижалі духу народу збагатилася у працях представників історично-порівняльної школи з’ясуванням національних моментів уселюдського людського скарбу. По-друге, це був час оновлення самої етнології плідними ідеями Е.Тейлора, Дж.Фрезера, А.Аарне, низки вітчизняних учених, узагалі вироблення нових дослідницьких концепцій, що дали свої наслідки в набутку й З.Кузелі-етнографа.

Коли його праці ставити в контекст розвитку шкіл і теорій, що мали словесність об’єктом дослідження, то можна сказати: Кузеля ввійшов у народознавчу науку як послідовник історично-порівняльного напрямку М.Драгоманова, І.Франка, В.Гнатюка, М.Сумцова. Сприйняв ідеї й саму міфологічно-порівняльну методу та розвинув традиції О.Бодянського й О.Котляревського. Прилучився до історично-географічної школи, заініційованої фіном Аарне, став її чільним репрезентантом на Україні. Нарешті, специфічних рис дослідницьким підходам вченого надала

грунтовна славістична філологічна освіта, творча асиміляція головних ідей В.Ягича і Хв.Вовка.

Наприклад, із одним із найглибших науковців України Наддніпрянської О.Котляревським Кузелю єднають аналогічні підходи до історичної методи студювання творів словесності. Її мета, на їхню спільну думку, – розкрити в цих творах основи історичного і духового життя того чи того народу, його побут, освіченість, вдачу, спосіб життя, думки і моральні стремління, – коротше кажучи, весь складний комплекс його морального буття і діяльності, як він оформився в словесності. Науково-історичну правду студій обидвох науковців допомагав забезпечувати археологічний підхід (праці Котляревського і Кузелі про старовинний похоронний обряд), залучення вельми широкого порівняльного матеріалу, відшукування як спільного, так і національно- й індивідуально-неповторного в ньому. Обидва дослідники надавали великого значення допоміжним галузям науки, насамперед бібліографії. Культивували ті ж самі жанри – зокрема, поцінуючі огляди наукової діяльності визначних своїх попередників і сучасників.

Осмислюючи вартість етнологічного доробку З.Кузелі в доповіді на спільному засіданні секцій НТШ із нагоди 30-ліття наукової праці вченого, Ф.Колесса виокремив як основні такі два її напрямки: “1) дослідження мандрівних тем усної словесності; 2) дослідження старовинних обрядів і звичаїв та зв’язаних із ними вірувань українського народу” (ЗНП. – С.70). Розпочавши з принагідних рецензій і оглядів нової археологічної, антропологічної й етнографічної літератури Західної Європи початку 900-х рр. (до честі вченого, цю менш “престижну” роботу він продовжував і в наступні роки і десятиліття), молодий Кузеля спромігся вже 1905-го р. на велику синтетичну розвідку “Угорський король Матвій Корвін в слов’янській усній словесності” (видрукувана в ЗНТШ і вийшла також окремою відбиткою), що здобула високу оцінку фахівців.

У цій одній із ранніх і так широко закроеній студії, створеній відповідно до засад історично-порівняльної школи, наш автор докладно проаналізував мотиви, пов’язані з іменем непересічного в пізньому середньовіччю короля, що обмежував сваволю магнатів, успішно захищав незалежність у битвах із турками, заохочував розвиток мистецтва і науки. Дослідження генези цієї слов’янської сюжетики мало етапами вилонення архетипових мотивів, спільних у фольклорних епосі й ліриці (пов’язаних, скажімо, з “вісницькою” функцією птахів; із символікою – числовою, батальною; з чарівними метаморфозами – суха деревина вкривається зеленим листом). Також важливими бачаться спостереження над локальним функціонуванням мандрівних тем, які, прийшовши з романського і германського фольклору, контамінувалися в слов’янському з іножанровими компонентами – казкарства, пісенності (приміром, тема визволення з неволі) чи накладалися на місцеві перекази про інших історичних діячів (сплячі богатирі чекають пробудження в слушний час). Співдія навіянь західних і східних джерел, фольклору і літератури, саморух і варіативність

уснопоетичних жанрів і текстів, народні виконавці останніх укладають коло питань, що цікавили Кузеля першочергово та ґрунтовно ним висвітлювалися. В тому числі – на підставі залучення до оперативного порівняльного поля практично до того не використовуваних із цією метою словенських народних пісень із збірника К.Штрекеля, далеко не другорядне значення яких у порівняльних плетивах додало новизни реферованій праці про Матвія Корвіна. Її висновок – “мотиви майже всіх знаних ним баляд у слов’ян були тільки відблиском західних германських і романських першивзорів”, – будучи результатом уважного і докладного аналізу, заслуговує повернення в сучасну українську фольклористику, в якій тривалий час саме ці західні впливи перебували в затінку.¹²

Одна з висвітлених у попередньому дослідженні тем (ізведення неприступної дівчини юнаком, одягнутим у жіночу ношу) дала імпульс для написання спеціальної розвідки, вміщеної в науковому збірнику на пошану М.Грушевського 1906 р. Розглянувши в статті “Хлопець, перебраний у жіночу одіж, зводить дівчину” різні слов’янські варіації теми включно до мотиву панського перебування в мішку в хаті мельника і зведення його дочки, Кузеля підтвердив власні попередні висновки про неслов’янське походження теми і сконстатував німецьку генезу південнослов’янських її версій та італійську – чеських і словацьких. Від цих близьких сусідів пісенно-баладний сюжет, власне, і перемандрував на Україну.

Цілком інакшою іпостассю розкрився дослідник в ювілейному альманахові “Січ”, зібраному і виданому ним разом із М.Чайківським. Тут уміщено етнологічну студію Кузеля “Наші сільські оповідачі”, засновану на його власних ретроспекціях у жуківські часи та на збережених відтоді записах. Важливими є узагальнюючі міркування про динаміку змінного репродукування і причини варіативності фольклорної оповідної прози (пояснюється вона тут самою особою і цільовим настановленням розповіді казкарів, котрими, мовляв, також треба займатись, а не лиш текстами). Не менш цінними в статті бачаться тут автобіографічні коментарі на зразок такого: “Обертаючися замолоду між народом і збираючи від нього етнографічні матеріали, я все сходився ближче з своїми оповідачами і співаками і старався пізнати їх життя і їх душу, бо видів у них народних творців, народних поетів. Багато милих хвилин пережив я між ними на пасовиську коло худоби або в полі при роботі, в ліску під дзвіницею або-таки в читальні чи в “єгомостевій” кухні, багато золотих мрій виснував в їх оточенні, і не одна гадка, що нині ввійшла в склад мого світогляду, запала тоді в моє серце”.¹³ Цікаво, що приблизно тоді ж на Наддніпрянщині творилися типологічно зіставні розвідки – наприклад, нарис про визначніших людей на селі полтавця Мусія Кононенка.

На записах, здійснених 1899 р., ґрунтується наступна частина цієї етнологічної студії. Об’єктом її дослідження є самі народні оповідачі, які вкладали в свої виплоди “душу, виспівували з свого серця чудові твори духа”. Присвячені двом жуківцям, Дм.Шагаєві та Мих.Біликові, ці сторінки проливають світло на їхнє родинно-побутове, господарське життя, становище

в селі, врешті – манеру виконання та розповідний репертуар. У першого в ньому – здебільшого небилиці, казки про тварин, оповіді про власні пригоди; в другого – народна демонологія, коломийки-експромти. Цитовані вище уступи показують: українознавча наука в “виконанні” Зенона Кузеля не була академічно-засушеною. Адже цитати виявляють ліричний потенціал його душі та сливе белетристичного тут пера, виявляють літературне обдарування вченого.

За дорученням Етнографічної комісії НТШ Кузеля зредагував багаті матеріали з Київщини, призбирані о.М.Грушевським. Опрацьовані, споряджені вступом, примітками, паралелями та бібліографічним покажчиком, вони були видані З.Кузелею у Львові під назвою “Дитина в звичаях і віруваннях українського народу” (1906-1907). Його перу належать тут розділи про вагітність, пологи і звичаї по народженні дитини. Затим світ побачила його теоретична праця етнографа “Про студії над дітьми” (1909; все – в “Матеріалах до української етнології”). Ці публікації – вельми важливе дотепер джерело відомостей про родинне і статеве життя українців. А коли вужче – про традиційні риси жіночого життя. Варто згадати також огляд усіх поглядів і вірувань українського народу, пов’язаних із дитиною та “проведених” через аналогічні матеріали іонаціонального походження. Навіть без заключної частини, що, за так і не здійсненим задумом Кузеля, мала відтворювати молодше дитинство й охоплювати світ дитячого фольклору, відповідного до віку, видані дослідження були піонерними в досі небагатій на праці такого типу нашій українознавчій науці (гідними продовженнями були хіба що праці Н.Заглади в 20-ті рр. і Г.Довженок – у 80-ті).

Подальший розвиток українознавця відбувався в напрямках розширення дослідницького поля новою тематикою та поглиблення студіювання окремих менш досліджених питань. У другій половині 900-х – першому п’ятилітті 10-х рр. ХХ ст. з’являються друком такі вагомі розвідки Кузеля: “Причинки до народних вірувань з початком ХІХ ст. Упирі і розношення зарази” (ЗНТШ, 1907), “Українські похоронні звичаї й обряди в етнографічній літературі” (“Етнографічний збірник”, 1912) та “Посижіне і забави про мерці” (ЗНТШ, 1914-1915). В першій із них дослідник проаналізував архаїчні повір’я про упирів, що, зберігшися в східних і південних слов’ян у формі давніх повір’їв, були звідси запозичені на Захід. Як завжди, вчений виявив добру обізнаність із етнографічними збірниками з відповідним матеріалом, спробами наукового його осмислення (на них здійснено доречні посилання) та фактичних історичних свідчень.¹⁴ Констатовану тривкість такого роду повір’їв природно змінила характеристика народних засобів відсічі упирям (мерцям, вночі встаючим із могил), як у наступній частині праці – розгляд народних уявлень про способів припинення ширення пошесті.

Дотичний до тематики цієї опис української поховальної обрядовості за дотихчасовими етнографічними джерелами в оглядовій студії про українські похоронні звичаї й обряди. Це вдала перша спроба систематизації та

реферування матеріалів і розвідок вказаної тематики. Поцінуюючи етнографічний набуток З.Кузели, Ф.Колесса слушно виокремив збирацьку діяльність ученого, спрямовуючу його дослід. Колесса підтримав як вельми слушну Кузеліну заувагу про нерівномірне територіально вивчення поховальних звичаїв. Дійсно, й українським етнографам ХХІ ст. варто би звернути пильнішу увагу на вказані вченим терени – прикордонні, Таврію, Вороніжчину, Курщину, під цим кутом зору не досліджені. Підсумовуючи, Ф.Колесса занотував: “Багата, дуже старанно зібрана бібліографія підносить високо вартість цієї праці Кузели, що стала необхідною для орієнтації в дослідках над українськими похоронними обрядами та віруваннями про душу й загробове життя”.¹⁵

До числа основних, самобутніх і вельми глибоких етнографічних праць З.Кузели повноправно належить студія “Посижіне і забави при мерці”. Вона присвячена тим специфічним реаліям народного гуцульського побуту, що їх з такою високою майстерністю і пластикою художнього слова відтворили М.Коцюбинський у повісті “Тіні забутих предків” чи Марко Черемшина в оповіданні “Грушка”. Кузеля зафіксував і науково схарактеризував майже сто народно-ритуальних забав при померлому. Зіставив їх з аналогами вже не з Гуцульщини, а від ближчих і дальших народів-“сусідів” (румунів, хорватів). Із погляду структурно-композиційного праця належить до поширеного в українській класичній етнографії типу “студія-публікація”: автор насамкінець долучив до неї немало збірку новозібраних матеріалів. Як представник історичного напрямку в українознавчій науці, він не просто відзначив архаїку обряду, а й пов’язав його історію зі старослов’янською тризною, порівняв із подібними обрядами інших народів.

Дефініюючи саме поняття “посижіне”, Кузеля назвав його прощальним пиром, цілим дійством, у якому “не бракує сміху, забав і музики”. Декотрі зі свіжих міркувань і нових спостережень над цим своєрідним звичаєм були присвячені його функціональній специфіці. Згідно слушного переконання вченого, метою обряду з давніх часів було його сторожіння перед демонічними силами. Разом із тим обряд мав оберігати живих від недобрих впливів самого мерця. Точними й доволі образними є Кузеліні характеристики цікавої сценерії гуцульського обряду, в котрому покійнику дістається центральна роль господаря, часом навіть одного з важливих учасників забави (“із ним роблять фіглі, як з живим”, примовляють до нього, щоб насмішити тощо). Вчений, зокрема, правильно з’ясував сенс деяких складників обряду (голосіння, в яких один із учасників дійства грає роль мерця, й особливо витягнення покійного за руки з домовини). На противагу “цивілізаційним” поглядам на такі обрядодії як на варварські він наголосив саме на магічній функції дії відборонити мертвого від смерті та пробудити до життя. В зв’язку з цим Кузеля розглянув цілий ряд очищувальних та відганяючих мерців заходів, у яких уживаються природні стихії та продукти діяльності людини. Тож значення вищеназваної праці полягає передовсім у ґрунтовності аналітико-синтетичних підходів автора, точності з’ясування

особливостей і призначення обряду в українців, широкій етнологічній джерельній базі.

Підґрунтям до вистудіювання як похоронної, так і весільної обрядовості послужили зібрані на Гуцульщині, Бойківщині й Буковині етнографічні матеріали, видруковані здебільшого в “Етнографічному збірнику” (також і невеликі обсягом фольклорні жанри – паремії, веснянки, загадки, анекдоти). Хоча Ф.Колесса стверджує примат досліджень над однототемними записами етнографічного матеріалу, в випадку “весільної діалогії” хронологія якраз зворотня. Спершу 1908-го. р. у “Матеріалах до української етнології” вийшла пісенна, зладжена Кузелею збірка “Бойківське весілля в Лавочнім Стрийського повіту” (крім весільних співанок, до неї ввійшов опис обряду й огляд відповідної наукової лектури) – й уже потім розвідка “Ярмарки на дівчата”. Присвячена попередньому до весілля обрядовому акту й уміщена в збірнику з нагоди 40-ліття письменницької праці І.Франка (1914), ця порівняльна студія реконструювала й інтерпретувала давній звичай сватання і компонування подруж у час церковних свят. Генетичний аспект дослідження дозволив авторові відзначити закоріненість так званих ярмарок¹⁶ у весняних старослов’янських святах (ігрищ межі селами Початкового літопису) та давньому звичаї купувати дружину.

Хоча бойківський весільний обряд Кузеля записував за допомогою питальника, складеного Хв.Вовком, для етнографічної діяльності нашого вченого властиві поглиблювана спадкоємність, певна універсальність і комплексність. Уже не студентом, а зрілим і визнаним ученим він не нехтував, здавалося б, менш “престижними” роботами. Скажімо, бібліографічним реферуванням українських видань із поля етнології (з цього він починав свою наукову “кар’єру”). Чи взяти б ті самі питальники. Кузеля склав їх цілу низку, до того ж різнорідних. Від плану загального (“Про потребу й техніку збирання етнографічних матеріалів” – Чернівці, 1909; до речі, з цієї статті, що друкувалася в часописі київських модерністів “Українська хата”, почав знайомство з доробком З.Кузеля автор цих рядків) – до питальників спеціалізованих, зорієнтованих на запис балад, загадок, весільних і поховальних обрядів. Узяті навіть окремо, вони виявляють багатство методики і водночас стійкість основних принципів праці українознавця. Ці питальники з деяким часовим корективом можуть використовуватись і сьогодні. Видрукований у працях філологічної секції цитованого “Збірника” останній із питальників цілком потверджує таку загальну їх оцінку: “вказують на широку етнографічну освіту, глибоке знання народного побуту та хист до систематики й синтези”.¹⁷

Тримаючи в руках науковий часопис “*Zeitschrift für österreichische Volkskunde*” (Відень, 1911 – річник, за ред. проф. М.Габерляндта, котрий і залучив обдарованого свого вихованця до праці), дивуєшся, по-перше, універсальній ерудиції Кузеля, великому колові його інтересів, і, по-друге, тому важливому значенню, що надавав він навіть лапідарному обсягом інформуванню німецькомовного читача про дослідження галицьких учених у

різних гуманітарних науках. Тут-бо вміщено сім оглядів-рецензій Кузелі на вміщені в ЗНТШ праці І.Франка, В.Гнатюка, М.Возняка, Ф.Корша та ін. із поля фольклористики, мовознавства, давнього письменства і літературно-фольклорних зв'язків, навіть історії української версифікації. Привертає увагу й те, що молодий дійсний член філологічної секції НТШ керувався передовсім науковою істиною, а лише після того – пошаною до авторитетів. Так, у повідомленні про Франкові “Студії над українськими народними піснями” Кузеля відзначив цікаву композицію праці й інші позитивні її прикмети. Та водночас він і полемізував із визнаним метром із приводу народного чи ненародного походження окремих текстів, запропонував хронологічне уточнення подієвого часу пісні з другою половиною вісімнадцятого століття тощо.

В інших адресованих іноземним реципієнтам мікрорефератах Кузеля знайомив їх із процесом та діячами галицького культурного відродження, його розмаїтими, в тому числі лінгвістичними формами (опосередковано, через монографію “Студії над галицько-українськими граматиками ХІХ ст.”) Ізреферував працю І.Свенціцького про взаємодію похоронних голосінь і церковно-релігійної поезії відповідного змісту, що розвинула народну поетичну сторону і надала фольклорним утворам християнського світогляду (Кузеля зауважив тут про не запозичувальний характер цієї співдії, а про типологічні сходження). Сказав учений своє вагоме слово й тоді, коли рецензував студії “Слово про збурення пекла по Старунському рукопису ХVІІІ ст.” Я.Гординського (мовляв, цей покутський список прояснює деякі темні зводу легенди), “Легенди про три жіночі вдачі” В.Гнатюка (з приводу тези про індійське походження тексту відзначив відсутність подібного відомого варіанту легенди з південних країв). А відгукуючися на розвідку М.Возняка “Різдвяні і великодні вірші-орації із збірника кінця ХVІІ – початку ХVІІІ в.”, Кузеля репрезентував цей збірник із Оссолінеуму, порівняв внесок Возняка в історію прочитання текстів на тлі попередніх видань В.Перетца й І.Франка, звертаючи увагу на точність відтворення. Врешті поцінував двадцять вісім орацій із розвідки як важливий і цінний культурно-історичний матеріал.

Таку ж аналітичність і солідність знань у багатьох філологічних і етнологічних галузях виявив дослідник й у багатьох інших своїх поточних матеріалах, що служили благородній меті конвергенції наукових ідей, окреслювали національну специфіку пам'яток і їхні міжнародні паралелі тощо. Співпрацював же Кузеля довгі роки і як постійний автор іще в цілій низці закордонних часописів – “Archiv für Slavische Philologie”, “Zeitschrift des Vereins für Volkskunde” (німецькі), “Narodopisny Vestnik” (чеський), “F.F.Communications” (фінський і міжнародний) тощо. З приводу останнього з названих видань треба згадати співпрацю Кузелі в Міжнародній спілці етнографів, бо це була його інституція. Український вчений був сталим делегатом від НТШ у цій науковій інституції в Гельсінкі, одним з її секретарів, урешті дослідником, який плідно втілював засади історично-географічної школи Аарне в практику вивчення ряду казкових мотивів.

Набуток Кузелі й української етнографії 10-х – 20-х рр. – це й студії “портретного” типу з історії згаданої науки. Мова про донесення до ширшого загалу об’єктивної інформації про постаті й доробок відомих учених – Хв.Вовка, О.Марковича, В.Гнатюка, пізніше – й І.Франка. Наприклад, видана власним накладом у Зальцведелі науково-популярна брошюра “Пам’яті Хведора Вовка” не тільки зримо відтворила постать паризького професора-антрополога й українського політичного емігранта, учасника, як і Кузеля, трьох експедицій на Бойківщину, Лемківщину і Закарпаття на початку 900-х рр., а й включила стислу науково-популярну характеристику його різнопланових праць.

Цінний першоджерельний матеріал додав науковій ваги “Причинкам до етнографічної діяльності Опанаса Марковича” (1927). Характеризуючи внесок фольклориста-збирача, що привернув увагу до української народної творчості й своєї дружини Марка Вовчка, Кузеля скористався листуванням подружжя Марковичів, епістолою Опанаса до поета й етнографа О.Шишацького-Ілліча. Це допомогло авторові розвідки повніше з’ясувати діяльність Марковича щодо наповнення власноруч призбираним матеріалом (здебільшого народних паремій і пісень) фольклорних непересічних збірників “Українські приказки, прислів’я і таке інше” М.Номиса та “Народные южнорусские песни” А.Метлинського.

Вартує тут при добрій нагоді згадати ще деякі праці невтомного трудівника на українознавчому полі. Зокрема, зладнений Кузелею і задля надання більшої науковості й систематичності збирацькій етнографічній праці та залучення до неї нових осіб переклад англійського видання Дж.Гамма “Фольклор / Підручник для збирачів народних вірувань та звичаїв”. Працю було споряджено і вступним словом Кузелі. Хоч би назвемо згадані Є.Пеленським зібрану і підготовану до друку велику збірку українських балад Кузелі (загинула в час першої світової війни); студії та матеріали про українську й інослов’янську народну медицину, що спричинилися до того, що Кузеля був фактично одним із чільних співавторів капітальної праці А.Кронфельда й О.Говорки про народну медицину; найближчу його співучасть у вичерпній праці про статеве життя українського простолюдю П.Тарасевича тощо.

Спеціальною увагою вченого-етнографа користувалась у різні роки бібліографічна галузь. Почавши з оглядів такого роду, він не полишав цієї діяльності з огляду на її важливість і в наступні роки. Крім більших чи менших покажчиків і оглядів такого типу в науковій закордонній періодиці, Кузеля доповнив власним цінним “Оглядом студій і бібліографією” видання “Похоронні звичаї і обряди” за редакцією В.Гнатюка та багатим покажчиком “Бібліографія праць про думи й кобзарів” (168 позицій) книжку В.Ємця “Кобза і кобзарі” (Берлін, 1923).

Доречно сказати й про те, що, працюючи ще в університетській віденській бібліотеці, Кузеля збирав і поповнював чужомовну бібліографію всього того, що стосувалося України й її етносу (біля десяти тисяч назв на 1909 р.), а також спеціалізовану бібліографію української етнографії.

Воєнне лихоліття 1914-1918 рр., еміграція внеможливілювали першоджерельну збирацьку працю етнографа, відірвали від автохтонного носія народної духової культури. Та Кузеля знаходить можливості продовжити спілкування такого типу (в Зальцведелі), розгортає вже згадану бібліографічну та наукову діяльність – популяризуючу й інформуючу про питання етнології. Активну участь узяв він в еміграції, зокрема, в берлінському тижневику “Літопис” (редактор – С.Томашівський). Умістив тут понад шістдесят статей, виконував обов’язки технічного редактора видання. Серед цих публікацій із проблем культури і науки – ціла низка етнографічних і етнологічних, одні назви котрих уже відбивають найширше коло інтересів, ґрунтовну обізнаність (некролог В.Ягича і допис про бібліотеку Хв.Вовка, інформація про українознавчі курси в Берліні, Шлезьке етнографічне товариство і Слов’янський інститут у Лейпцігу, стаття-огляд “Слов’янська етнографія” і матеріали “З південнослов’янської статистики” в “Українці в Болгарії” тощо).

1930-го р. у Берліні в колективному науковому збірнику “Ukraine und die Kirchliche Union” було вміщено цінну розвідку Кузелі “Вплив церкви на український народний побут”, що на батьківщині вченого цілковито не має аналогій досі, оскільки це питання належало до числа закритих і зовсім нерозроблюваних радянською наукою.

Свого роду підсумком дотихчасових студій непересічного дослідника стали його глибоко фахові енциклопедичні (це ж бо найскладніший вид наукової діяльності) етнографічні огляди українського матеріалу з обсягу духової і матеріальної культури. Мова йде про участь Кузелі в “Українській Загальній Енциклопедії”, що вийшла у Львові трьома томами в 30-х рр. Тут він був не тільки редактором відділу етнографії, а й репрезентував власними довідками етнографічні й етнологічні гасла “Сучасний одяг”, “Матеріальна культура”, “Духова культура”. На цей же період припадає участь Кузелі ми народознавчими дописами в циклостильному місячнику “Вісті з Українського Наукового Інституту” (в числах за 1933-1938 рр. ученому належить чимало вартісних підписаних і не підписаних статей). Зокрема, такими, як “Український народний одяг”, “Українське ремесло в його історичнім розвитку”, “Початки українознавства” тощо. Аналітичне вміння розкрити явище в характерних його ознаках поєднується в автора з науковим синтетизмом, ерудованим охопленням розмаїтого фактажу. Німецькомовний аналог “Вістей...”, редагований Кузелею впродовж 1933-1939 рр., містить численні рецензії вченого – серед інших, на епопею Ст.Вінценца “На високій полонині” – справжню “гуцульську “Калевалу”.

Докладаючи творчих зусиль у напрямках і формах роботи вже визначених (зокрема, складання питальників для збирання етнографічних матеріалів), науковець довів цю важливу для практичної діяльності розробку практично до досконалості. Так, його програму для збирання відомостей про родинні звичаї й обряди під назвою “Побут українського села й зміни в побуті за останніх 25 літ (1917 – 1924)” вирізняють зумовлена великим практичним досвідом систематична впорядкованість, продуманість і струнка

архетектоніка блоків питань усіх розділів, єдність ідейно-теоретичних засновків та організаційно-настановчого їхнього переломлення. 208 запитань усіх семи розділів (окрім преамбульних загальних відомостей про опитуваного, це “Родини”, “Діти”, “Від статевої зрілості до весілля”, “Весілля”, “Хвороби” і “Похорони”) в сукупності відтворюють повну панораму звичаєво-обрядового життя та побуту українських селян. Декотрі питання показують: Кузеля продовжував опрацьовувати свою наукову тематику попередніх років (“ярмарки на дівчата”, “посижіне”, вагітність і пологи, дитячий фольклор і народна медицина тощо). Точні відповіді згідно програми на кожне питання надавали в розпорядження збирача, крім багатого етнографічного матеріалу, фольклорні зразки (колискових, дитячих, парубоцьких і дівочих пісень та примовок і такого іншого), лексикологічні одиниці, фіксували матеріал, цікавий сам по собі та й особливо в зіставленні з попередніми питальниками. “Побут українського села...”, опублікований уперше в “Збірнику на пошану Зенона Кузелі”, відбиває методику і схеми дослідів ученого і цим характеристичний. Широко закроений і солідно розроблений, цей питальник значною мірою зберіг актуальність для етнографічної діяльності збирачів нашого часу.

Синтетичним вивершенням наукових студій етнолога й етнографа стали нові його статті енциклопедичного характеру, що природно продовжили огляди Кузелі в “Українській Загальній Енциклопедії”. В наступному українознавчому виданні, що почало друкуватися з 1949 р., – “Енциклопедії Українознавства” за головною редакцією В.Кубійовича і З.Кузелі, – останній представлений у відділі “Етнографія” першого тому цілим рядом загальних статей, як-от: “Назва території й народу”, “Історія української етнографії” (в співавторстві з П.Одарченком), “Племінний розподіл і етнографічні групи”, “Господарство”, “Ремесло”, “Народне будівництво”, “Одяг і взуття” (разом із Л.Бурачинською), “Народні звичаї й обряди”. Ці й інші цього роду розвідки дослідника, як справедливо зауважив Є.Пеленський, “зайвий раз доводять глибоке знання автора і його вміння відповідно представити матеріал, підкреслюючи найбільш суттєві і найбільш питомі національні риси так, що можна жаліти, що автор не залишив вичерпної монографії про український фольклор” (ЗНП. – С.82) та синтетичної праці про українську етнографію, хоч і заклав для них тривкі підвалини.

Останніми енциклопедичного типу етнографічними студіями Кузелі стали його статті (англомовний варіант його матеріалів із “Handbuch der Ukraine” за ред. І.Мірчука – Лейпціг, 1941) про український народ, його соціальну структуру, регіональні особливості, національні меншини в Україні в виданій 1949-го р. у Мюнхені книжці “Ukraine and its Peoples”.

Наприкінці 40-х рр., неначе повертаючися на круги своя в часи спілкування з І.Франком, учений написав останню свою працю з історії української етнографії, що вивершила низку оглядів набутку визначних учених – попередників у цій популярній науці. За жанром “Іван Франко як етнограф” – реферат, виголошений на урочистих зборах НТШ у Мюнхені в

червні 1947 р. В експозиційній частині, висвітлюючи масштабність спадщини Франка, Кузеля ствердив “широкий діапазон його наукових заінтересувань, що свідчать про його велику освіту, глибоке знання, легкість схоплювати суть обговорюваних тем і не меншу майстерність передавати їх в ясному представленні українському читачеві” (ЗНП, – С.117). Ці слова великою мірою можна переадресувати щодо самого Кузеля, котрий також, як і Франко, “наче муляр заповнював цеглинами свого знання й своєї продуктивної праці всі прогалини” – нехай не всього культурного, але наукового українознавчого життя. Єднають обидвох діячів із кола українських визначних етнографів ХХ ст., вживаючи далі виразів Кузеля про Франка, “сердешне ставлення до розслідів народного життя і народної культури”, широта інтересів до всіх “проявів духової і матеріальної культури”.

Розвідку про “етнографа з замилювання” вирізняють численні цінні й показові матеріали, почерпнуті з родинної традиції та особистих зустрічей і спілкування Кузеля з Франком. Зокрема, згадуються вагомі подробиці, відсутні в найповнішій монографії радянського часу “Іван Франко і народна творчість” О.Дея (Київ, 1955), – студіювання народного життя під час перебувань на селі в місцевостях із етнічно неоднотипним населенням, у гостинних домах українських етнографів і священників із Дрогобиччини, Бойківщини, Поділля І.Кузева, М.Зубрицького, О.Глібовицького та С.Лепкого. В зв’язку з цим підкреслюється, що, при “бистрому окові і великому обсерваційному смислові”, Франко спостерігав і не примічені іншими риси селянського побуту, зберігав їх у пам’яті (“багато записів не любив робити”). При феноменальній здібності запам’ятовувати він міг при потребі цитувати з пам’яті значні обсягом тексти навіть народної прози.

Кузеля з усіма на те підставами назвав Франка предтечею студій на специфічному полі науки – народної термінології, місцевої ономастики тощо, в тому числі занедбаній зі зрозумілих причин у останні півстоліття історії селянських родів. Свідчення Кузеля-очевидця збагачує свіжим аргументом його твердження про добрі слух і музичну пам’ять Франка, вміння передати нюанси пісні: “Франко залюбки співав до фортепіана пані Дарії Глібовицькій, що з його голосу творила фортепіанові композиції на народні теми (ЗНП. – С.120). Реферат збагачує уявлення про Франка-етнографа нотуванням факту його інтересу спеціально до народних церковних пісень, оцінками основних праць ученого в контексті розвитку української та світової фольклористики. Наприклад, “Студій над українськими народними піснями” як єдиної такого роду праці в нашій науці, що поєднала всі дослідницькі методи; шеститомника “Галицько-руських народних приповідок” – неперевершеної досі світовою наукою пареміологічної праці. Аналогічної не мають і великі культурні народи, тому “вона довгі ще роки бує виконувати своє велике наукове завдання” (ЗНП. – С.121). Користуючися в першій із названих публікацій історико-порівняльним (у числі інших) методом, І.Франко, проте, не застосував його односторонньо.

Тут Кузеля посилається на один із листів Франка до нього, де той доволі різко висловлювався про “надуживання паралель і радив користуватися ними тільки там, де вони мають безпосередній зв’язок із обговорюваною темою”.

Маємо в рефераті й уваги варте свідчення Кузелі – співучасника з Франком і секретаря наукової експедиції в Підкарпаття під орудою Хв.Вовка. Кузеля згадував, як багато часу Франко проводив “стоячи при столику, але радо відривався від праці для так званих “ходів” і “розшуків”, а крім того не раз переривав писання і втручався в наші розмови, присвячені різним питанням, що виринали при локальних розслідах, помірах та фотографуванні. Його завваги й інтерполяції були завжди дуже цікаві і звичайно схоплювали найхарактерніші моменти” (ЗНП. – С.119).

Завершується франкознавча студія Кузелі констатацією моментів, які слід ізгадати й при резюмуванні етнографічної діяльності її автора (ролі в організації модерних етнологічних дослідів, тривкого місця в цій науковій галузі).

Символічним бачиться такий факт: останні дві науково-популярні розвідки, видруковані 1952-го р. у паризькій українській періодиці, присвячені різдвяним звичаям та обрядам, колядкам і щедрівкам. Немов прочуттям відродження України, бажанням їй щастя і багатства прощався з нею вчений із чужини...

Поза всяким сумнівом, Зенон Кузеля – визначний представник обраної ним науки, що поглибив її та пов’язав із набутком світової етнографії. Долаючи несприятливі історичні обставини, він розбудував обсяг, збагатив методичку вивчення України та її народу. Урешті, дослідник успішно вивчав надбання національної культурної творчості та її матеріальні вияви, збагатив скарбницю українознавства різнобічними працями й оригінальними судженнями.

1 Див. коментарі до т. 36 Зібр. тв. І.Франка в 50-ти т. (С. 448), де бракує і дати смерті З.Кузелі.

2 Чернецький Антін. Зенон Кузеля і “Молода Україна” // Збірник на пошану Зенона Кузелі. – Париж–Нью-Йорк–Мюнхен–Торонто–Сідней, 1962.– С.17.

3 Кузеля Зенон. Богдан Лепкий // Золота Липа. – Берлін, 1924. – С. 17-18.

4 У вибраних творах Б.Лепкий згадав тривкі враження від мистецтва народних музик і співаків з Поручина й Жукова, власних тіток, які “переймали пісні з уст народу, мов який фонограф”

5 Маркусь Василь. Студентські роки великого друга й опікуна студентства. – Збірник на пошану Зенона Кузелі... С.36.

6 Франко Іван. Зібр. тв.: У 50 т. – К., 1982. – Т.36. – С. 70-71.

7 З 1913 р. був номінований на лектора української мови в Чернівецькому університеті з правом приймання іспитів, заступаючи проф. С.Смаль-Стоцького.

8 Смаль-Стоцький Роман. Спогади про Зенона Кузелю. – Збірник на пошану Зенона Кузелі... С. 45.

9 Цит. за: Збірник на пошану Зенона Кузелі... С. 6.

- 10 Див.: Лепкий Ростислав. Матеріали до історії роду Лепких // Лев Василь. Богдан Лепкий. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1976. – С. 267-268.
- 11 Історія Наукового Товариства ім. Шевченка. – Нью-Йорк – Мюнхен, 1949. – С. 49.
- 12 Так, в академічній “Українській народній поетичній творчості” (Т.І. – К., 1958) західний вплив на українські балади затушовується та підкреслюється, навпаки, “зворотній зв’язок” схід – захід (С.572).
- 13 Січ /Альманах у пам’ять 40-х роковин заснування товариства “Січ” у Відні. – Львів, 1908. – С.238.
- 14 Їхню вагу нещодавно потвердило ще одне, моторошне, такого змісту: “У Польщі останнім часом знайдено дівчину, яка має на горлі криваві рани від зубів Дракули”. – Качуровський І. Містична функція літератури та українська релігійна поезія // Хрестоматія української релігійної літератури. – Кн. 1. – Поезія. – Мюнхен-Лондон, 1988. – С. 18.
- 15 Колесса Ф. Огляд праць проф. д-ра Зенона Кузеля з обсягу етнографії й етнології. – Збірник на пошану... С. 73.
- 16 Збереглася до ХІХ ст. на тих українських етнографічних територіях, які обстежував Кузеля в час експедицій 1904-1906 рр.
- 17 Пеленський Є.Ю. Зенон Кузеля – етнограф. – Збірник на пошану... С.81

Старков В. ОСОБОВИЙ АРХІВ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА ТА ЙОГО РОЛЬ У ДОСЛІДЖЕННІ ІГРОВОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНЦІВ // Архіви України. – 2001. - №3.

Серед значної кількості пам'яток фольклорно-етнографічної спадщини України, що зберігаються у Відділі рукописних фондів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології (ІМФЕ) ім. М. Т. Рильського НАН України, чільне місце посідає фонд Володимира Гнатюка (ф. 28) (Автор висловлює подяку колективу Відділу рукописних фондів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України на чолі з Г. Довженок за допомогу в опрацюванні матеріалів фонду В. Гнатюка).

Володимир Михайлович Гнатюк (1871-1926) - визначний український фольклорист-етнограф, організатор наукової праці в рамках Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ). З 1899 р. він - секретар НТШ у Львові, з 1901 р. - секретар, а з 1916 р. - голова Етнографічної Комісії НТШ, плідна діяльність якої нерозривно пов'язана з його ім'ям. Від видання випадково зібраних матеріалів, чим був позначений попередній період розвитку української науки, Володимир Гнатюк разом із Федором Вовком та Іваном Франком перейшов до всебічного й планомірного дослідження українських теренів, передусім західноукраїнських земель, шляхом створення мережі

**ІСТОРИЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЕТНОГРАФІЇ
(електронний збірник статей і матеріалів)**

Ч. I.

Івано-Франківськ, 2014

ЗМІСТ

Арсенич П. ЕТНОГРАФІЧНА І КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ ВОЛОДИМИРА ШУХЕВИЧА.....	3
Арсенич П. ЗБІРКА ВОЛОДИМИРА ШУХЕВИЧА "ГУЦУЛЬЩИНА" В ОЦІНЦІ УКРАЇНСЬКИХ ТА ЗАРУБІЖНИХ ВЧЕНИХ.....	27
Баран (Дрогобицька) О. БОЙКІВЩИНА В ЕТНОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ М.ЗУБРИЦЬКОГО (1856 – 1919).....	3
Дрогобицька О. „АВТОБІОГРАФІЯ” М.ЗУБРИЦЬКОГО (1856 – 1919) ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ПОБУТУ БОЙКІВ.....	40
Вторак І. ПОГЛЯДИ І. ФРАНКА НА ФОЛЬКЛОРИСТИЧНУ ДІЯЛЬНІСТЬ ОСКАРА КОЛЬБЕРГА	46
Костриця М. ІВАН ФРАНКО ЯК ІСТОРІОГРАФ ГАЛИЦЬКОГО КРАЄЗНАВСТВА (ДО 150-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ).....	49
Кожолянко Г. ЕТНОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ БУКОВИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ - НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.....	57
Качкан В. ФОЛЬКЛОРИСТИЧНА ТА ЕТНОГРАФІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕНОНА КУЗЕЛІ.....	73
Погребенник В. ВИЗНАЧНИЙ УКРАЇНОЗНАВЕЦЬ ЗЕНОН КУЗЕЛЯ (Наукова розвідка до 120-річчя від дня народження вченого і 50-річчя смерті з додатком – недрукованими листами З.Кузелі до І.Франка).....	83
Старков В. ОСОБОВИЙ АРХІВ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА ТА ЙОГО РОЛЬ У ДОСЛІДЖЕННІ ІГРОВОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНЦІВ	105
Шаблій О. ДІЯЛЬНІСТЬ ВОЛОДИМИРА КУБІЙОВИЧА В НАУКОВОМУ ТОВАРИСТВІ ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА.....	122
Франко О. ФЕДІР ВОВК – ВЧЕНИЙ І ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ.....	141
Сокіл Г. ДИНАМІКА ЗБИРАЦЬКО-ДОСЛІДНИЦЬКОЇ РОБОТИ В ГАЛИЧИНІ КІНЦЯ ХІХ - ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ.....	147